

PRIMAVERA 2003

6,00 €

NÚMERO

34

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ DEL MÓN CLÀSSIC

Humana potestas aut potentia bushiana? •

Guerres actuals i figures clàssiques: tres poemes de Robert Graves •

L'ambició d'Occident sobre Orient: la batalla de Gaugamela •

Aquests punyeters romans •

L'elegia de la pau de Tibul •

Antígona 2003 •

Alguns aspectes de la guerra en la cultura catalana medieval •

Alguns aspectes de la guerra en la cultura catalana medieval

Ferran Alexandri

L'anàlisi del fet bèl·lic demana, amb una atenció minuciosa, l'estudi d'una sèrie de reglamentacions i canvis al llarg de la història de la humanitat que manifesten l'instint agressiu, competitiu i visceral de l'home dins del conjunt de la societat. Totes les disposicions possibles són decisives i importants, però ara voldria ocupar-me d'un dels moments menys comentats de la història: el concepte de la guerra a l'època medieval, i també el seu reflex en les lletres catalanes dins el marc de la corona d'Aragó.

En un principi, a l'alta edat mitjana, la civilització europea es trobava enterament dominada pel fet militar, la passió per la lluita, l'ànima de conquesta, la disbaixa de la guerra. Els motius bel·licosos dels nostres medievals venien determinats pel món en què vivien, en el qual el sentiment d'inseguretat dominava el comportament general. Dels segles X al XIII és palpable un sentiment d'inseguretat moral i material, segons el qual els perills de condemnar-se a l'infern eren majors que les esperances de salvació.¹ I per a això només existeix un remei: donar suport a un grup. Solidaritzar-s'hi. El grup militar. La classe dirigent, la noblesa, l'estructura feudal. També l'origen de la cavalleria: el noble cavaller o l'home d'armes, que no anava sol a la guerra, sinó acompanyat d'un petit grup. En aquest sentit ho presentà Ramon Llull en el seu *Llibre de l'orde de cavalleria* (1276), obra de gran èxit en el seu temps i que tenia l'objectiu d'orientar el cavaller en les pràctiques del seu estament, tant físiques com morals, però des d'un punt de vista cristià: "Defallí caritat, leyaltat, justícia e veritat en lo món; començà enemistat, desleyaltat, injúria, falsetat; e per aysò fo error e torbament en lo poble de Déu² [...] enaix lo Déu de gloria ha elets cavaylers qui per forsa d'armes vensen i apoderen los infels, qui cada die punyen en lo destruïment de la sancta Sgleya."³ I així el fet bèl·lic es justifica, per "demostrar que los cavaylers han honor e senyoria sobre lo poble a hordonar e a deffendre."⁴ La cavalleria representava el codi i la cultura d'un estat militar que considerava la guerra com si fos la seva professió hereditària.⁵

La irrupció d'una mentalitat militar d'aquest estil ve avalada, doncs, pel cristianisme, l'Antic Testament, l'apocalipsi, etc., que fan que els cavallers es converteixin en soldats de Déu, i en nom d'ell faran les guerres. És la ideologia de la pau de Déu, d'una determinada concepció de la guerra. El cristianisme del segle XI mostra la imatge de Déu com un cap d'armada, i descobrim una gran quantitat de passatges de l'Antic Testament que autoritzen la guerra. Els clergues estan més íntimament lligats amb aquesta temàtica, que després difonen a l'activitat militar, i formen la moral dels nous guerrers. Així mateix ho veu el franciscà Eiximenis (1330-1409) tres segles més tard, quan en el seu vast tractat *Lo cristià* cita passatges bíblics:⁶ " [...] los prínceps qui han de fer les batalles, que es guarden que llur entenció sia bona e justa en fer batalles e guerres, car *Numeri XIII*⁷ havem que dix nostro senyor Déu als fills d'Israel així: 'No tin-

gueu por en les vostres batalles, car Déu és amb vosaltres''"; o "*Levitici XXI*, havem: 'Si vosaltres voleu servir els meus manaments, vencereu els vostres enemics i jo els faré caure davant els vostres peus'" (*Dotzè*, cap. 655).

Així, com que la guerra ha estat concebuda per estendre la pau, per anar contra el mal, contra Satanàs, és justificada per l'Església. Esdevé la guerra santa, l'esperit de les croades mateixes. El 1095 Urbà II predica una croada a Terra Santa amb l'objectiu de recuperar Jerusalem i altres llocs de pelegrinatge, aleshores sota el control dels musulmans. La guerra ha estat, doncs, lentament i àrdua reglamentada per l'Església sota els conceptes de pau, treva de Déu, guerra justa, etc., com a designacions que justificaven les croades.

Antigament la guerra tenia una consideració positiva per a la noblesa, avesada constantment als conflictes. I el poble senzill estava avesat a viure la guerra com un fet natural que formava part de les seves vides. Els nobles veien la guerra gairebé com un ideal cobejat, on el cavaller podia guanyar fama, i el simple soldat, ascendir o almenys tenir una dedicació remunerada. D'aquesta manera, podem dir que fins a la fi del primer mil·lenni de l'era cristiana la guerra era considerada com una cosa bona.⁷ És més: era l'ocupació normal de tots el homes en l'edat d'anar a la guerra. La pau era una pausa, una interrupció fortuïta, deguda a circumstàncies anormals, estretament lligada al temps natural: la guerra comença a l'estiu i amb ell acaba. La pau és vista com un estat anormal de la vida. La guerra es converteix en una mena de mite, un estat propici per al coratge, per al sacrifici de la bona causa; també per a l'excés. Aquesta imatge pertany, no solament als herois, a la cavalleria, sinó també a la classe noble, ben nascuda, que es distingeix del poble baix perquè es creu amb la responsabilitat de dominar la inseguretat, de dirigir els seus vassalls, de declarar la guerra. Perquè la guerra de la gent de bé, de la noblesa, dels cavallers i gentil-homes és una guerra menys impura.

Sembla, doncs, que en un principi la conservació dels llocs sagrats i de la fe cristiana era un dels objectius principals de l'activitat militar. L'Església fou capaç de bastir una moral sobre la guerra del bé. G. DUBY reporta el cas d'un dels cicles més remarcables de l'epopeia medieval francesa: la cançó de gesta de Guillaume d'Orange,⁸ escrita a la segona meitat del segle XII. És justament aquest un personatge històric convertit en heroi llegendari,⁹ perquè és presentat dins de les perspectives de la guerra justa: per Déu salva amb la seva espasa el poble cristià i estén l'imperi del cristianisme. És l'ideal perfecte de la guerra justificada, aquella que contribueix a venjar, a defensar i a propagar la fe cristiana. Així, el cavaller és vist com un heroi redemptor, perquè ha adaptat les formes de la guerra a una moral i una determinada ideologia. Ramon Llull ja ho va deixar clar: "offici de cavayler és mantenir e deffendre la sancta fe cathòlica."¹⁰

Amb el segle XII assistim al pas d'una economia agrària a una economia urbana i monetària, fet que mena a la prosperitat d'Europa, però també a la incorporació d'un nou ingredient en les formes de la guerra: els diners. El diner juga un paper fonamental en el concepte de la guerra perquè és necessari per fortificar els castells o per pagar la soldada. Però també el costat més immoral: a la guerra, als vencedors els era permès saquejar, i obtenir així una nova font de riquesa. El saqueig té una funció de càstig, però també de proveïment de material o, simplement, de guany per als cavallers que havien tingut menys fortuna en la vida militar.¹¹ Però no n'hi havia prou. Durant la pausa, l'època de la indesitjable pau, la moral de la guerra és alimentada en el torneig, en les justes, en els passos d'armes, el veritable simulacre de la guerra en temps d'oci, perquè significava el manteniment dels costums guerrers, mentre s'esperava la guerra vertadera. De fet, el torneig era un lloc on el cavaller s'enriquia notablement, i que l'Església, aleshores, condemnava per la seva immoralitat. Tant és així que els cavallers, atrets per l'ambició del diner, acudien als torneigs per obtenir grans guanys. Al segle XV Joanot Martorell en la seva obra *Tirant lo Blanch* (1460) ens relata amb tot luxe de detalls les festes de coronació dels reis d'Anglaterra a les quals assistí Tirant. Unes festes que duraren més d'un any¹² i que foren plenes de torneigs, justes i llices més o menys deportives, de les quals Tirant va sortir vencedor i obtingué una fabulosa fortuna: 20 marcs d'argent, 30 marcs d'or, i una estàtua d'or de mida natural.

Arriba un moment, a la tardor medieval, que això també denota les causes del declivi de la noblesa, caracteritzades per les crisis monetàries i agrícoles i pel despoblament del camp. Els cavallers i escuders, que formen part de la petita noblesa, viuen més a la ciutat que no pas al camp, però no poden competir econòmicament amb la poderosa burgesia. Se senten marginats i aleshores creen una resposta d'abast literari: el món ficció de les gestes cavalleresques que retroben en el passat. Els torneigs, els passos d'armes, les lletres de batalla i la guerra privada esdevenen la realitat i l'ostentació d'una classe que troba refugi en els llibres de cavalleria. A Catalunya i al regne de València, durant la baixa edat mitjana, molt sovint les guerres eren motivades, però, per l'odi entre cavallers, que optaven per solucionar les seves diferències mitjançant la guerra privada, a través del deseïment i la batalla a ultrança. Totes aquestes bregues suposaven una correspondència escrita entre els adversaris, de vegades amb un estil proper a la literatura, que constitueix un document important per conèixer tots el afers cavallerescos.¹³

En un principi, la guerra, a través de la cavalleria, va passar de ser un enfrontament de masses a un combat d'elit. Durant el segle XIII, quan la crisi del sistema feudal és profunda, es produeix un nou tombant en les formes del combat. La guerra ja no és una possessió exclusiva dels cavallers, els mercenaris entren a l'escenari i es fan imprescindibles. La presència de mercenaris als exèrcits, és a dir, de guerrers d'ofici que combaten només amb finalitat lucrativa, era molt útil a causa de la seva especialització i eficàcia en el combat, malgrat ésser un contingent envilit, sense honor, descostat. Els reis de la corona d'Aragó utilitzaren els mercenaris de

manera evident: els almogàvers. Tant és així que són les principals forces de què se serveix Pere II el Gran quan es va emparar de Sicília el 1282. Bernat Desclot ho confirma en la seva crònica. És significatiu l'exemple del capítol de la presa de Rícols i la derrota dels francesos, en el qual els almogàvers manifesten al rei el seu desig de passar a Calàbria amb mil o dos mil mercenaris per tal de reduir els enemics i aquests s'exclamen amb el seu tarannà ardit: "que nos no som usats d'estar en viles ne en ciutats, que no som sabaters, ne tixidors, ne hòmens que sapiam res fer sinó el fet d'armes contra nostres enemics"¹⁴ També ho referma Muntaner en la seva crònica: "[...] e dels almogàvers ben quatre milia, tots bons, qui del temps se senyor rei En Pere entrò en aquell dia havien menada guerra¹⁵]. Muntaner, durant els passatges dedicats a l'expedició dels catalans a Orient el 1303, fa palès que els almogàvers eren el gruix de les forces de Roger de Flor.

Francesc d'Eiximenis, home eminent com a teòric moral i religiós del seu temps, posseeix una voluntat de mostrar l'honorabilitat del fet bèl·lic i el reforça encara més amb el concepte de la guerra justa. Podem trobar-ne un reflex en seus els escrits moralitzants. Al *Segon del Crestià* (cap. 2) ens parla dels actes que ha de fer el "pros e savi bataller" abans de combatre amb el seu adversari. I justament el primer acte és "requer si és causa justa". El combatent, el militar, ha d'examinar detingudament la causa per la qual combat, i ha de veure que la causa més justa del món és "pugnar virtuosament" de les temptacions contra el cristianisme. De nou la religió. L'home ha de lluitar per "conservar tot lo regne de l'ànima al senyor natural, nostre senyor Déu", i això "és la major justícia qui al món sia". I així "aquesta batalla és apellada la batalla de Déu", la guerra santa. I els drets permeten fer la guerra per tal de fer cessar els mals i aconseguir la pau. No es tracta de fer venjança, sinó que els prínceps han de fer una guerra fonamentada en la justícia i la pau; llavors "pot hom tostamps guerrear i batallar" (*Dotzè*, cap. 655). I hom ha d'esperar que la victòria de la batalla provindrà només de Déu. La guerra es fa per defensar la fe i per autoritat del papa, o bé per autoritat del príncep si cal protegir un territori. ¿Què és, però, la "batalla justa" a la qual tant s'al·ludeix? Eiximenis, al *Dotzè del Crestià* (caps. 657-658), estableix dotze raons concretes per a la guerra, entre les quals destaquen: que "la causa per què es mana o es fa sia justa", és a dir, per tal de "perseguir e refrenar los mals hòmens e defensar los bons"; per la "defensió de la terra, ajudant los felcs e impotents en llur justícia a defendre"; "quan Déu és blasfemat en alcuna terra per lo pecat d'idolatria"; "contra aquell qui fa ajuda a l'enemic"; "contra aquells qui es fan tirans", etc. En definitiva, tot un seguit de bones raons, justificades en la moral cristiana, perquè la intenció "sia dreita", i que no es faci per venjança ni per voler guanyar diners, encara que "l'invasor pot prendre justament e fer seu ço que pren de l'altre" (cap. 659). Tot plegat, uns passatges que tenen la intenció d'exposar uns arguments que justifiquen la guerra en determinades circumstàncies considerades punibles per l'ètica i la moral de la mentalitat d'aquell temps.

Però les lletres catalanes també reflecteixen un pessimisme. Alguns autors usen la ploma per manifestar d'una manera molt clara la percepció d'un món desga-

vellat i cruel, assetjat per la guerra. Aquest és l'exemple de la *Vesió* de Bernat de So (escrita el 1381 o el 1382): "Pauc temps ha fo mogut greu / contrast e gran guerra / entre gents de la terra..." Un món on només en surten beneficiats els mercaders avars que hi fan negoci. Bernat es dol que, a causa de la guerra i l'odi, l'home caigui en els vicis. De fet, al·ludeix a episodis concrets del seu temps, ple de guerres i enemistats, en el convuls període de Joan I, on algú desitja, a la fi, la merescuda pau.

Encara més: als segles XIV i XV, hi ha proves de la recuperació de tractadistes clàssics de tema militar com a mestres de cavalleria dels lectors catalans, sobretot en ambients cortesans del regnat de Joan I.¹⁷ Es tracta de Juli Frontí i Vegeci. Frontí visqué al segle I de la nostra era; compongué un compendi teòric de ciència militar i escrigué un tractat de casuística bèl·lica (*Estratagemes*). Vegeci, un romà cristià del segle V, escrigué un tractat d'instrucció militar molt apreciat per Joan I i també per Francesc d'Eiximenis, que tingué un gran èxit, encara que aquest èxit també implicava una demanda de lectures per part de la noblesa i els ciutadans il·lustrats. Els traduïen al català per poder-los manejar millor. Aquesta avidesa de lectura només respon a una finalitat de tipus pràctic: les tècniques que regeixen la guerra. Se'ls llegien tant que els veien com uns veritables mestres de cavalleria útils per a les guerres que estaven fent.¹⁸ Frontí i Vegeci van ser compiladors de temàtica militar, que oferien exemples moralitzants i ensenyaments tècnics útils per a la formació militar.

"En tan alt grau excel·leix lo militar stament, que deuria ésser molt reverit si los cavallers observaren aquell segons la fi per què fonch instituït e ordenat", afirma Martorell a l'inici de la seva novel·la.¹⁹ És sorprenent el fet que un dels ensenyaments militars més agosarats del *Tirant lo Blanch* és quan l'autor descriu l'educació, en el terreny de la guerra, del fill petit del comte Guillem de Varoych, que avui dia veuríem com una veritable atrocitat. Heus-ne aquí els detalls: Abraïm, rei moro de la Gran Canaria armà un poderós estol contra Anglaterra, però reptà a combat singular "rei per rei" el monarca anglès per decidir el futur del país; però el rei-ermità (el comte Guillem) fou qui combaté, el vencé i li tallà el cap i el clavà a la punta de la seva llança. Aquesta exhibició cruel no és pas ficció,²⁰ sinó que era una pràctica recomanada pel mateix Eiximenis, que aconsella "llevar alt en astes de glavis o de llances los caps dels homes morts notables" (*Dotzè*, cap. 270). L'estol d'Abraïm volgué venjar la mort del seu rei, i el rei-ermità mobilitzà tots els homes d'onze a seixanta anys per a la guerra, la qual cosa suposava que el seu jove fill havia de prendre armes. Després d'hàbils estratagemes les forces mores son destruïdes, però prengueren com a presoner un moro "molt gran i de desmesurada figura", i el comte Guillem volgué que el seu fill (encara infant de poca edat) matés aquell moro; el fadrí amb gran ànim li donà tants cops d'espasa que l'occí; però el seu pare havia de completar la seva formació: "pres al petit infant per los cabells e lançà'l damunt lo moro e freguà'l fort, que los hulls e la cara, tot stava ple de sanch, e les mans li féu posar dins les nafres, e axí lo enconà en la sanch de aquell moro". A més a més, després d'aquest bateig, el futur del minyó fou molt escaient: "Aprés isqué molt valent cavaller i virtuós de sa persona: tant

valgué en son temps, que en una gran part del món no s'i trobà cavaller que tant valgués."²¹

El concepte de la guerra a l'època actual està totalment desmoralitzat, vist com una representació del mal, de la guerra injusta, on moren els innocents; almenys aquesta és la imatge que en té l'opinió pública. Però, ¿quina mena de paral·lelisme podem establir amb els recents conflictes militars que han assolat Europa i l'Orient? ¿Què queda encara del passat medieval en la mentalitat dels polítics i governants d'avui dia, d'aquells que proclamen que fan la guerra justa? No pas gaires diferències, tal vegada.

Barcelona, 10-14 de maig de 2003

NOTES

1. Veg. Le Goff, Jacques. *La civilización del occidente medieval*. Trad. de F. de C. Serra Ràfols. Barcelona: Juventud, 1969. pàg. 433.
2. Lull, Ramon. *Llibre de l'orde de cavalleria*. A cura d'A. Soler. Barcelona: Barcino, 1998. (ENC, 127). Pàg. 167.
3. *Ibid.* Pàg. 174.
4. *Ibid.* Pàg. 161.
5. Veg. Keen, Maurice. *La caballería*. Trad. de E. y I. de Riquer. Barcelona: Ariel, 1986. pàg. 314.
6. Per a les obres d'Eiximenis veg. *Obres de Francesc Eiximenis*. A cura de Curt Wittin. Girona: Diputació de Girona, 1986.
7. Duby, Georges. "Guerre et société dans l'Europe féodale". *Concetto, storia, miti e immagini del medio evo*. Sansoni, 1973. pàg. 450.
8. *Op. cit.* Pàg. 474.
9. El model històric més evident és Guillaume d'Aquitània.
10. *Op. cit.* Pàg. 173.
11. Veg. Soler i Llopart, Albert. "Una aproximació a les formes de guerra". Dins: *Llibre de l'orde de cavalleria*. *Op. cit.* Pàg. 29-34.
12. Martorell reflecteix en aquest passatge les bodes reials entre Enric VI de Lancaster i Margarida d'Anjou.
13. Aquesta correspondència la podem llegir en la recopilació feta per M. de Riquer a: *Lletres de batalla*. 3 vols. Barcelona: Barcino, 1963.
14. Desclot, Bernat. *Crònica*. Vol. III. A cura de M. Coll i Alentorn. Barcelona: Barcino, 1949. (ENC, 64). Pàg. 138.
15. Muntaner, R. *Crònica*. Vol. II. A cura de M. Gustà. Barcelona: Ed. 62 i "la Caixa", 1979. (MOLC, 20). Pàg. 68.
16. A *Blandín de Cornualla i altres narracions en vers*. Barcelona: Ed. 62 i "la Caixa", 1983. (MOLC, 96). Pàg. 142.
17. Veg. Badia, Lola. "Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV". *BRABLB*, 34 (1983-1984): 191-215.
18. *Ibid.* Pàg. 215.
19. Martorell, Joanot. *Tirant lo Blanch*. Ed. d'Albert Hauf. Vol. 1. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat de Catalunya, 1990. pàg. 5.
20. Martí de Riquer reporta un cas real ocorregut el 1412 al governador Arnau Guillem de Bellera a la batalla de Morvedre, en què obligaren el seu fill petit a portar el cap del seu pare clavat en una llança en entrar a la ciutat. Veg. *Aproximació al Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema, 1990. (Assaig, 8). Pàg. 101, n. 7.
21. *Tirant lo Blanch*. *Op. cit.* Pàg. 41.